

VIOLETA UNGUREANU
 Institutul de Filologie
 (Chișinău)

**RESTRICȚII SEMANTICE PRIVIND
 TRANSFORMĂRILE DIATEZIALE**

Categoria diatezei este în prezent cea mai controversată categorie gramaticală a verbului. Discuțiile aprinse în lucrările de lingvistică țin de a) natura specială a categoriei, cu manifestare preponderent sintactică și cu efect pragmatic; b) numărul de termeni opozabili; c) caracterul restrictiv al diatezei în sensul că spre deosebire de celelalte categorii gramaticale, care angajează părțile de vorbire în ansamblul lor, diateza nu antrenează toate lexemele aparținând clasei verbului. [A. Bidu-Vrăncianu et alii, 2001, p. 174].

Astfel una din problemele consemnate în cursul dezbaterilor este natura specială a diatezei în cadrul categoriilor gramaticale ale verbului. În studiile recente diateza este considerată o categorie morfosintactică și pragmatică. Din punct de vedere sintactic diateza exprimă relația *Subiect – Proces – Obiect*, vizând argumentele antrenate în relația *Verb – Agent – Pacient*. Din punct de vedere pragmatic diateza realizează o deplasare a interesului comunicativ de la un protagonist al procesului spre altul sau spre procesul însuși, fără referire la vreunul din protagoniștii lui. Deci la definirea diatezei se va ține cont de nivelul comunicativ-pragmatic al enunțului și implicit de intenția comunicativă a emițătorului. În funcție de constituentul pe care vorbitorul vrea să-l pună în centrul comunicării – unul dintre cei doi protagoniști sau procesul însuși, lingvistul Ion Bărbuță distinge în limbă trei construcții diatezale posibile. Acestea pot avea în calitate de centru predicativ un verb la una din cele trei forme de diateză: diateza activă (marca zero), diateza pasivă (a fi + participiu) și diateza medio-pasivă (este vorba de impersonal și reflexivul pasiv: se + verb), unde diateza activă este un mijloc de reliefare a participantului dinamic: *Columb a descoperit America*. Diateza pasivă pune în centrul atenției participantul nedinamic, pasiv: *America este descoperită de Columb*. Diateza medio-pasivă concentrează atenția asupra desfășurării acțiunii, adică asupra procesului însuși: *În anul 1492 se descoperă America* [Bărbuță, 1998, p. 65; 2002, p. 88].

Altă problemă intens discutată în studiile de specialitate se referă la numărul formelor diatezale și marcarea diatezei. În gramaticile românești numărul de forme diatezale variază de la doi în „Gramatica pentru toți” de Mioara Avram până la șase la Dumitru Irimia, [Irimia, p. 196-208]. O soluție bine argumentată în această problemă oferă *Gramatica* academiei, în care se preconizează existența a trei forme diatezale: diateza activă, diateza pasivă și diateza impersonală. [Gramatica limbii române, 2005, p. 480]. În ceea ce privește marcarea diatezei, care este deosebită de cea a celorlalte categorii gramaticale, după cum s-a menționat mai sus, este nemarcată, dacă e activă, adică are marca zero, este exprimată prin auxiliarul *a fi + participiu* în cazul celei pasive și la diateza impersonală se marchează prin *– se + verb*. Astfel, conform *Dicționarului de științe ale limbii* „Marcarea diatezei a cunoscut din punct de vedere istoric o trecere de la marcarea predominant sintetică, din latină, spre cea exclusiv analitică, din limbile romanice: cu auxiliar pasiv sau clitic reflexiv”

[A. Bidu-Vrănceanu et alii, 2001, p. 174]. După cum se poate lesne observa, doar verbele tranzitive directe și cele reflexive obiective pot avea mărci diateziale.

Cea de-a treia problemă discutată se referă la caracterul restrictiv al diatezei în sensul că spre deosebire de celelalte categorii gramaticale, care angajează părțile de vorbire în ansamblul lor, diateza nu antrenează toate lexemele aparținând clasei verbului. Adică nu toate verbele limbii române pot forma opoziții diateziale, nici măcar la două dintre formele categoriei diatezei (activă și pasivă). Verbele cu cele mai productive transformări diateziale sunt verbele tranzitive-directe. Urmează verbele tranzitive-reflexive. Intransitivele sunt în afara categoriei de diateză, deoarece se folosesc doar la o singură formă – la diateza activă – fapt ce nu cadrează cu definiția categoriei gramaticale, care trebuie să aibă cel puțin doi termeni. Verbele intransitive, a căror structură actanțială nu implică un al doilea participant al procesului, nu admit transformarea pasivă. În cazul verbelor intransitive trecerea la diateza pasivă se blochează, din care cauză ele rămân doar cu o formă diatezială exprimată – cea activă, și aceea nemarcată. Din cauza aceasta, verbele intransitive trebuie considerate în afara diatezei.

Forma de conjugare diatezială a verbului depinde, după cum am arătat mai sus, de structura actanțială a acestuia și, mai ales, de specificul funcțional al participanților sau al protagoniștilor procesului. Pentru ca verbul să poată fi conjugat și la diateza activă, și la diateza pasivă e nevoie ca structura sa actanțială să includă doi actanți, dintre care unul să îndeplinească funcția de realizator al acțiunii, iar celălalt – funcția de obiect, de cel care suferă efectele acțiunii. Dintre cele cinci clase de verbe identificate în lucrările de specialitate:

- Verbe tranzitive-directe (care desemnează procese împlinite de un participant activ și care se extind asupra unui obiect diferit de subiect): *a săpa* (o fântână), *a construi* (o casă), *a constitui* (o comisie);

- Verbe tranzitive-reflexive (care desemnează procese împlinite de un actant asupra sa): *a se îmbrăca*, *a se spăla*, *a se lăuda*;

- Verbe tranzitive-reciproce (care desemnează procese împlinite concomitent ori succesiv de doi sau mai mulți actanți unul asupra celuilalt): *a se ajuta*, *a se respecta*, *ase saluta*;

- Verbe intransitive (care desemnează procese împlinite de un singur participant, limitând acțiunea la sfera subiectului) *a merge*, *a ajunge*, *a alerga*;

- Verbe impersonale (care desemnează procese ce nu implică nici un participant) *a ploua*, *a ninge* [Bărbuță, 2002, p. 78-79], doar prima clasă se pretează la o conjugare activ/pasivă, întrunind toate condițiile necesare unei atare transformări, cu unele restricții.

O mare importanță pentru conjugarea verbelor la diateza pasivă o are clasificarea participiilor după sensul lor. Astfel, după sensul lor, participiile românești se împart în următoarele clase.

1. **Participii pasive trecute** care se formează de la verbele tranzitive nondurative (un număr considerabil): *pachet sigilat*, *rezultat obținut*, *fenomen descoperit*, *vas spart*, *animal omorât*, *infractor prins*, *candidat ales*, *rochie ruptă*, *par frânt*, *hârtie perforată*, *covoare scuturate*, *fire încâlcite*, *cafea băută*, *păr ondulat*, *dată fixată*, *student admis*, *document cerut*, *cîntec cîntat*, *copil lăudat*, *preț propus* etc.

2. **Participii pasive prezente** care se formează de la verbele tranzitive durative: *infractor urmărit*, *soluție căutată*, *tratament urmat*, *depozit păzit*, *copil alintat*, *om stimat*, *profesoară iubită*, *femeie admirată*, *carte solicitat*, etc.

3. **Participii active trecute și prezente** care se formează de la verbe intransitive și de la unele verbe tranzitive, *livadă înflorită*, *copil răcit*, *scrisoare venită*, *animale moarte*,

viață trăită, bărbat băut, om citit, candidat menajat, om încărunit, călători grăbiți, pacienți răbdători, copii educați, interlocutor convins, câine turbat etc. [Avram, p. 214-215; Bărbuță, 1998, p. 107].

Important este însă de menționat faptul că spre deosebire de participiile prezente în formele verbale compuse de la diateza activă, care sunt invariabile, participiile din cadrul diatezei pasive sunt variabile, combinându-se cu un morfem de gen și număr. Cu alte cuvinte, în cadrul diatezei pasive, participiul are un specific funcțional foarte apropiat de cel al adjectivelor, însă din punct de vedere lexical și semantic ele reprezintă caracteristicile gramaticale ale verbelor din a căror paradigmă fac parte. Astfel, participiile formate de la verbele tranzitive, deși dispun de o flexiune după gen, număr și caz, ca și adjectivul, rămân în sfera semantică și gramaticală a verbului, prezentând acțiunea dinamic și având expansiuni specifice verbului. Am putea prezenta câteva exemple concludente: *om simțit (educat, cu bun simț) și lovitură simțită; bărbat legat (solid, robust) și câine legat, ochi căzuți (înfundați) și pari căzuți; om învățat (cunoscător) și temă învățată* etc.

Participiile formate de la verbele intransitive devin mai des participii adjectivizate decât cele formate de la verbele tranzitive. Participiul *îmbătrinit* și adjectivul *bătrîn* pot fi distribuite în același context: *Om îmbătrinit/bătrîn* deoarece starea exprimată de verbul intransitiv *a îmbătrîni* și însușirea exprimată de adjectivul *bătrîn* sunt într-un fel sau altul permanente, inerente subiectului. Or, o atare apropiere semantică nu există între participiul unui verb tranzitiv și un adjectiv. De exemplu, în contextele: *fereastră deschisă* și *culoare deschisă* nu se poate pune semnul de egalitate între cele două omonime, deoarece distribuția lor contextuală este diferită. În *fereastră deschisă* participiul „conservă” acțiunea verbală dinamică și se poate ușor reconstitui construcția activă: *Vîntul deschide fereastra* și cea pasivă *Fereastra este deschisă de vînt*. În *culoare deschisă* nu este vorba de o acțiune, ci de o însușire, care este permanentă și statică.

Revenind la problema restricțiilor semantice în cadrul transformărilor diatezale am putea prezenta două situații în care transformarea pasivă se blochează:

- imposibilitatea verbului de a exprima opoziția activ/pasiv;
- neadmiterea de către construcția activă a construcției pasive. [Bărbuță, 2002,

p. 93].

În primul caz e vorba de patru din cele cinci clase sintagmatice de verbe despre care am vorbit mai sus: tranzitive-reflexive, tranzitive-reciproce, intransitive și impersonale. Întrucît aceste clase nu țin nemijlocit de tema cercetării noastre, nu le vom lua în discuție. Vom releva doar că în primele două construcții transformarea pasivă este în principiu posibilă, deoarece ele semnifică acțiuni orientate și deci pot fi tratate ca acțiuni suportate de obiect. Dat fiind faptul, însă, că subiectul și obiectul acestor construcții este reprezentat prin unul și același participant, cauza neadmiterii transformării pasive în acest caz rezidă în „specificul referențial al actanților implicați. (...) subiectul și obiectul se caracterizează prin identitate referențială, adică în realitate celor două roluri le corespunde un singur participant, care apare în ipostază dublă: de agent și de pacient al propriei activități.” [Bărbuță, 2002, p. 94].

În cel de al doilea caz, deși structura actanțială a clasei verbelor tranzitive-directe îndeplinește toate condițiile necesare unei transformări pasive (are doi participanți, unul dinamic, agentul, și unul nedinamic, pacientul; acțiunea este orientată și se răsfrînge asupra obiectului), nu toate verbele admit pasivizarea. În acest caz, cauzele blocării transformării pasive sunt de ordin semantic. Sub aspect semantic nu admit diateza pasivă următoarele subclase de verbe:

- verbele care exprimă diferite tipuri de relații (a avea, a poseda, a conține, a comporta, a costa, a necesita etc.);
- verbele percepției senzoriale (a simți, a dura, a îndura, a îngîmfă, a frige, a răbda, a mânca, a ustura etc.);
- verbele cu complement direct intern (a dormi, a trăi, a visa). [Bărbuță, 2002, p. 95].

Gabriela Pană Dindelegan trece printre verbele care nu admit pasivizarea verbele nonagentive, înțelegînd prin verbe nonagentive acele verbe care nu admit, în poziția subiectului, categoria semantică a „agentului” (*Mă doare capul*), iar Maria Manoliu Manea consideră că pasivizarea este blocată „dacă relația dintre participanți nu este de natură dinamică” [Manoliu Manea, 1993, p. 37].

Este interesant de menționat, nici o clasă nu prezintă blocarea transformării pasive în întregime, adică în fiecare clasă sunt verbe care admit transformarea pasivă și verbe care nu admit transformarea pasivă. Unele clase nu conțin decît unul sau două verbe care nu pot fi conjugate la diateza pasivă. Ținînd cont de gradul de dinamicitate a procesului desemnat de verb, putem diviza verbele în două subgrupuri: cele care admit transformarea pasivă și cele care nu admit transformarea pasivă. Astfel, în grupul verbelor echivalenței/nonechivalenței, sunt clasate următoarele verbe tranzitive: *a cîntări, a confrunta, a conține, a costa, a cumula, a cuprinde, a depăși, a domina, a dubla, a egala, a încadra, a include, a identifica, a îngloba, a înlocui, a întrece, a nivela, a număra, a prețui, a suplini, a substitui, a totaliza, etc.* Dintre acestea nu admit transformarea pasivă doar 7 verbe, și anume: *a conține, a costa, a cumula, a cuprinde, a domina, și a totaliza*. De exemplu, *Vînzătorul cîntărește marfa – Marfa este cîntărită de vînzător și Apa conține clor – Clorul este conținut de apă, Sportivul egalează scorul – Scorul a fost egalat de sportiv și Ion cumulează două funcții – Două funcții au fost cumulate de Ion*.

În grupul verbelor care indică relația de posesie, majoritatea impun restricții la pasivizare: *a avea, a poseda, a deține, a dispune (sensul tranzitiv): Businessmanii au mulți bani → *Banii sunt avuți de businessmani. Unii copii posedă capacități intelectuale înalte → *Capacitățile intelectuale sunt posedate de copii. Prietenul meu deține multe acțiuni la Banca Socială → *Acțiunile sunt deținute de prietenul meu. Patronul a dispus angajarea mea la postul de contabil-șef → *Angajarea mea a fost dispusă de patron*. Din șirul acestor verbe doar verbul *a stăpîni* admite pasivizarea: *Domnul Pîslaru stăpînește o gospodărie mare → Gospodăria este stăpînită de domnul Pîslaru*.

Transformarea este blocată și în cazul grupului de verbe ale voinței și verbelor modale. Din acest grup fac parte cîteva verbe: *a cuteza, a îndrăzni, a binevoi, a putea, a vrea*. Unii cercetători includ în acest grup și verbul *a părea*. În majoritatea cazurilor ele se actualizează ca auxiliare de modalitate. De exemplu, *a vrea* se construiește cu un nominal: *Ea vrea apă* și cu o subordonată introdusă prin conjuncția *să*: *Ea vrea să bea apă*. Imposibilitatea pasivizării este evidentă: **Apa vrea să fie băută*.

Nu admit pasivizarea și verbele percepției senzoriale *a simți, a dura, a îndura, a frige, a răbda, a ridica, a ustura*. Subiectul, din contextele diagnosticate la acest grup, denumește o ființă umană, iar complementul direct indică o parte a corpului, un obiect de îmbrăcăminte sau o caracteristică psihică, morală, intelectuală: *Ion a simțit o durere în spate. Unii oameni îndură foame. Mulți nu pot răbda batjocura*. Aici sunt clasate și construcțiile cu așa-numitul subiect logic, un participant nonagentiv, numit și „experimentator” [Pană Dindelegan, 1992, p. 108 și 112]: *Mă doare capul. Mă frige stomacul. Mă ustură rana*, dar și structurile în care cel de-al doilea protagonist (partea), fiind un participant pasiv, suportă efectele unei acțiuni care nu este înfăptuită de întreg, ci de o forță din afară: *Mama*

și-a tăiat degetul. Copilul și-a zdrelit genunchiul. Ion și-a scrântit piciorul. Eu mi-am luxat mîna dreaptă etc. [Bărbuță, 2002, p. 98].

Gradul minim de dinamicitate a procesului desemnat de verb constituie cauza blocării transformării pasive și la verbe cu complement intern. Deși ele se construiesc cu un complement direct, acesta nu exprimă un participant real la situație, nu are corelativ referențial, ci reproduce sensul subiectului, făcînd parte din sfera semantică a acestuia: *Ei au trăit o viață lungă. Am visat un vis frumos. A dormit un somn adînc la are liber.* Complementul direct al acestor verbe nu exprimă un obiect afectat, deoarece verbele în cauză ne comunică, de fapt, stări, nu acțiuni.

Așadar, se poate observa că transformările diateziale depind de semantica verbului. Nu toate verbele limbii române pot forma opoziții diateziale.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Mioara Avram, *Gramatica pentru toți*, ediția a II-a, București, Editura Humanitas, 1997.
2. Ion Bărbuță, *Transformările diateziale în limba română: posibilități de aplicare și restricții*.// *Revistă de lingvistică și știință literară*, 1998, nr. 1, p. 64-74.
3. Ion Bărbuță, *Semnificația lexicală și categoriile gramaticale ale cuvintelor în limba română*, Chișinău, CE USM, 2002.
4. A. Bidu-Vrănceanu, C. Călărașu, L. Ionescu-Ruxandoiu, M. Mancaș, G. Pană Dindelegan, *Dicționar de științe ale limbii*, București, Editura Nemira, 2001.
5. *Gramatica limbii române, I, Cuvântul*, Editura Academiei Române, 2005.
6. Dumitru Irimia, *Gramatica limbii române*, Editura Polirom, Iași, 1997.
7. Dana Manea, *Considerații asupra verbelor fals tranzitive*// *Studii și cercetări lingvistice*, 1990, nr. 4, p. 333-339.
8. M. Manoliu Manea, *Gramatică, pragmatică și discurs*, București, Editura Litera, 1993.
9. G. Pană Dindelegan, *Sintaxă și semantică. Clase de cuvinte cu forme gramaticale cu dublă natură*, București, Tipografia Universității București, 1992.